

Kolm hiiglast ehk kaubakontorid Th. Clayhills & Son, J. Jacke & Co. ja H. D. Schmidt ja nende arhiivid ajaloolase töös

Hannes Vinnal*

Sissejuhatus

Kolm hiiglast on kaubakontorid Thomas Clayhills & Son Tallinnas ja Jacob Jacke & Co. ning Hans Diedrich Schmidt Pärnus. Hiiglasteks võib neid nimetada koguni kolmel põhjusel: esiteks nende pikaajalisus – nad tegutsesid järjepidevalt 18. sajandi algupoolest kuni 1930. aastate lõpu või 1940. alguseni; teiseks nende olulisus kohalikus majandusel – väga pika perioodi vältel jagasid nad juhtrolli Eesti väliskaubanduses; kolmas ja ehk kõige tähelepanuväärsem asjaolu – mis on ka käesoleva artikli peapõhjus – on kolme kaubakontori tänaseni säilinud arhiivide suurus ja ajaline ulatus. Kõigis kolmes on ca 6000 säilikut, mis katavad vaid suhteliselt väheste lünkadega üle kahe aastasaja kohalikku ja rahvusvahelist kaubanduselu. Kõigi kolme kaubakontori pärandit säilitatakse tänapäeval Rahvusarhiivis Tartus.¹ Põhjus neid koos käsitleda on asjaolus, et need arhiivid on nii materjali hulga, koostise kui ka ajalise ulatuse poolest väga sarnased. Ka arhiivide ülesehituses ja hilisemates korrastuspõhimõtetes on olulisi ühisjooni.

Käesoleva artikli eesmärk on tõmmata Eestis säilinud kaubakontorite arhiividele rohkem erialast tähelepanu, asetada need laiemasse rahvusvahelise uurimistöö ja arhiivinduse konteksti. Esmalt annan lühikese ülevaate kõnealuste kaubakontorite kujunemisloost ja tegevusest, seejärel tutvustan raamatupidamisdokumentide ja kirjavahetustoimikute omaaegset funktsiooni äritegevuses ja tänaseid kasutusvõimalusi ajaloolase töös. Artikli piiratud mahu tõttu laevandus- ja tööstusosakondade materjalidel pikemalt ei peatuta. Küll aga leiavad käsitlemist mõningad huvitavad aspektid diskussioonist, mis ümbritsevad kaupmehearhiivide ja arveraamatute kasutamist ajalooallikatena. Viimaks püüan asetada Eesti arhiivid laiemasse kaupmehe- ja kaubandusarhiivide historiograafilisse konteksti rõhuasetusega Läänemere ruumil. Ühtlasi üritan heita valgust küsimusele, kui suured näevad välja meie kolm hiiglast rahvusvahelisel arhiivinduse maastikul.

1. Kaubakontorite tegevusest

Kolm kõnealust arhiivi torkavad kohe silma säilinud dokumendiseeriade sajandeid läbiva järjepidevuse poolest. Esmalt tekib õigustatud küsimus, miks neid arhiive praktilise asjaajamise käigus üldse nii kaua säilitati. Vastus peitub ilmselt nii ettevõtete harukordses pikaealisuses, nende füüsilises paiksuses kui ka seotuses kindlate perekondadega. Raamatupidamisdokumente ja kirjavahetust säilitati lõpuks kui tunnistust ettevõtte ja perekonna väärikast ajaloost, mitte kui praktilise kasutusega dokumentatsiooni. Seetõttu tasub kõigepealt põgusalt süüvida ettevõtete

* Hannes Vinnal (1987), PhD, Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, teadur, hvinnal@ut.ee

¹ RA, EAA.4924, Ekspeditsioonifirma Thomas Clayhills & Son; RA, EAA.3339, Kaubamaja Jakob Jacke & Ko. Pärnus; RA, EAA.3340, Kaubamaja Hans Diedrich Schmidt Pärnus.

ja nendega seotud perekondade põlvnemise loosse ning alles seejärel vaadelda allikaid.

Kuigi firma Thomas Clayhills & Son reklaamis ennast vabariigi esimesel perioodil kui Euroopa üht vanimat kaubandusettevõtet, mille asutamine ulatus aastasse 1633 (sellest ajast pärines väidetavalt üks kauge esivanema arveraamat firma arhiivis, mis hiljem on kaduma läinud), siis tegelikuks firmale alusepanijaks võib ikkagi lugeda Thomas Clayhillsi (1690–1757). Clayhillside perekonna juured viivad Dundee linna Šotimaal, kust Th. Clayhillsi vanaisa, samuti Thomas, 1640. aastatel Danzigi kaudu Riiga jõudis. Tema poeg Johann Clayhills (*ca* 1660–1710) rändas edasi Tallinna ja võeti siin kodanikuks 1684. aastal. Johanni karjäär ühiskondlikul ametiredelil oli sisserändaja kohta kiire. Juba 1685. aastal sai temast Suurgildi vanem ja 1700. aastal rae liige. 1710. aasta katk rasis Clayhillside perekonda rängalt. 1. detsembril maeti Oleviste kirikusse 20-aastase Thomase mõlemad vanemad. Siiski ei jätkanud Th. Clayhills isa äritegevust kohe pärast 1710. aastat. Sellest annavad tunnistust peamised raamatupidamisraamatud, mis kõik kannavad järjekorratähist „A“ ja on kasutusele võetud alles 1716. aasta jooksul. 1730. aastateks tõusis Clayhillsi kontor Tallinna suurimate väliskaubandusega tegelevate ettevõtete hulka. Thomas Clayhills & Son nime all peeti seda siinsetest kontoritest parimaks, kuhu saadeti meeleldi õpipoisteks ka välismaa kaupmehepoegi. Inglise rännumees Jonas Hanway nimetas oma 1753. aastal ilmunud reisikirjas Thomas Clayhillsi „tähelepanuväärseks persooniks selles kohas [Tallinnas] ja ainsaks inglise kaupmeheks“.² Kui Th. Clayhills 1757. aastal suri, juhtis äri edasi poeg Hermann Johann (1719–1770). Seejärel läks firma Hermann Johanni lese Margaretha Elisabethi, sündinud Hetling, valdusse. Kontori majandusjuhina alustas tööd Saksamaalt Tallinna asunud Johann Karl Girard (1732–1799), kellest sai firma omanik pärast abiellumist pärija õe Anna Dorothea Hetlingiga 1782. aastal. Johann Karl Girardi järeltulijatele, kes alates 1862. aastast kandsid aadliseisusse tõstetuna Girard de Soucantoni nime, kuulus firma kuni selle riigistamiseni 1940. aasta oktoobris. Firma äritegevus kuulus likvideerimisele alates 1. jaanuarist 1941.³ Ettevõtte arhiiv liideti esmalt Tallinna linnaarhiiviga, kust see 1960. aastate alguses viidi üle ENSV Riiklikku Ajaloo Keskarhiivi.⁴

Pärnu kaubakontorile Jacob Jacke & Co. pani aluse toona vaid 22-aastane Jacob Jacke noorem (1712–1780) 1734. aasta paiku. Ühtedel andmetel võeti ettevõtte nimi Jacob Jacke & Co. kasutusele juba sama aasta 1. oktoobril.⁵ Jacobi isa Johann Heinrich Jacke (1686–1755) oli Ascherslebeni linnast pärit sadulsepp, kes oli õpipoisina 18. sajandi algul Baltikumi välja rännanud. Aastal 1710, mil Pärnu kaupmeeste ridu harvendas katkuepideemia, võeti Johann Heinrich vastu kodanikuseisusesse.⁶ Samal aastal abiellus ta katku surnud pagari lesega. Nii kogunes tasapisi perekonna kapital. Eriti edukaks kujunes just Johann Heinrichi vanima poja Jacobi äri, kellest sai üks oma ajastu Pärnu mõjukamaid isikuid. Aastatel 1752–1758 oli ta Suurgildi oldermann, seejärel raehärra. J. Jacke ei olnud abielus ja tal ei olnud järeltulijaid. Oma testamendis nägi ta ette, et firma tegutseb sama nime all edasi ja seda peab juhtima suguvõsa liikmetest koosnev nõukogu. Firma etteotsa tõusis Jacobi õepoeg Otto Staack juunior (1744–1814), tema kaasjuhtideks viimase vennad Johann Hinrich ja Gottlieb Staack ning firma kauaaegne raamatupidaja Johann Casansky. Firma hea käekäigu najal sai Otto Staack juunior 1791. aastal Austria riigiaadli tiitli. Pärast Otto surma juhtis ettevõtet tema õepoeg Johann Andreas Nagel (1771–1831). Kuigi ettevõtte hiilgeaeg jäi perioodi 1750–1850, tegutses Jacob Jacke & Co., mida naljatamisi hüüti Pärnu „igaveseks ettevõtteks“, vahelduva eduga kuni Nõukogude perioodi alguseni. Kaubamaja likvideeriti 2. augustil 1940. aastal välja antud

² J. Hanway. An Historical Account of the British Trade over the Caspian sea: with a Journal of Travels from London through Russia into Persia; and back through Russia, Germany and Holland. Vol. II. London, 1753, lk. 173.

³ H. Vinnal. Thomas Clayhills (1690–1757). Uurimus kaubanduslikust ettevõtlusest Tallinnas 18. sajandi esimesel poolel. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis (Tartu Ülikool), 2011, lk. 17–22.

⁴ RA, EAA.4924 (Ekspeditsioonifirma Thomas Clayhills & Son), fonditoimik, I köide.

⁵ H. Laakmann. Das Bürgerbuch von Pernau, I Band, 1615–1797, Tartu: J. G. Krüger, 1936, lk. 47.

⁶ Samas, lk. 32–33.

Thomas Clayhills
1690–1757

Hans Diedrich Schmidt
1714–1788

Jacob Jacke
1712–1780

Kaubakontoritele Thomas Clayhills & Son, Hans Diedrich Schmidt ja Jacob Jacke & Co. aluse pannud kaupmeeste portreed.

„Fideikomissi Kaubamaja Jakob Jacke ja Ko likvideerimise seaduse“ alusel, tema vara anti üle Pärnu linnavalitsusele.⁷

Kaubakontori Hans Diedrich Schmidt asutaja oli Neustadti linnas Holsteinis kaupmehe perekonnas sündinud Hans Diedrich Schmidt (1714–1788). Ta oli 1728. aastal Pärnusse asunud ning sai Johan Bohnsacki kaubamajas väljaõppe. Säilinud raamatupidamisdokumentidele toetudes alustas H. D. Schmidt iseseisvat äritegevust tõenäoliselt juba 1736. aasta paiku, kuid alles 1740. aastal võeti ta kodanike hulka.⁸ Ta osales linna ühiskondlikus elus, oli raehärra ja alates 1759. aastast politseibürgermeister. Alates 1766. aastast oli mõnda aega kasutusel firma nimi Hans Diedrich Schmidt & Sohn. Siis oli isa kõrval asunud ettevõtet juhtima Hans Diedrich noorem (1744–1807). Viimasest sai 1787. aastal Katariina II reformide käigus esimene Pärnu linnapea, pärast reformide tühistamist bürgermeister. H. D. Schmidt noorema surma järel läks firma juhtimine tema poegadele – taas Hans Diedrichi (1768–1818) ja Caspar David Schmidt (1772–1821) valdusesse. Pärast viimase surma läks kontor tema lese Amalie Beate ja seejärel tema poja Hans Caspar Schmidt (1804–1835) kätte. Ettevõtte kaubamahud kahanesid alates 1870. aastatest, seda nii ebasoodsa riikliku tollipoliitika kui raudteevõrgu arengu tõttu, mis soosis rohkem Tallinna ja Riia arengut. Ettevõtte tegutses väikestiivi ka Eesti Vabariigi ajal, kuni nõukogude võim selle 1940. aastal natsionaliseeris.⁹ Nii Hans Diedrich Schmidt kui ka Jacob Jacke & Co. arhiivid anti 1954. aastal Pärnu rajooni arhiivist üle Ajaloo Keskarhiivi Tartus.¹⁰ Kahjuks lahutati fondide korrastamise käigus (korrastas Elise Ibius) osa materjale, millest moodustati eraldi Jacke ja Schmidt perekonnaarhiivid.¹¹

Laiemas plaanis on kõigi kolme ettevõtte arenguloos ja majanduslikus profiilis olulisi

⁷ R. D. Schmidt. Parnau: Eine livländische Hafenstadt (Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft, Band 5). Essen: Druckmeister Essen, 1986, lk. 79–89.

⁸ H. Laakmann. Das Bürgerbuch von Parnau, lk. 50.

⁹ R. D. Schmidt. Parnau: Eine livländische Hafenstadt, lk. 79–89; L. Bes, E. Frankot, H. Brand (eds.). Baltic Connections: Archival Guide to the Maritime Relations of the Countries around the Baltic Sea (including the Netherlands) 1450–1800, vol. I. Brill, 2007, lk. 229.

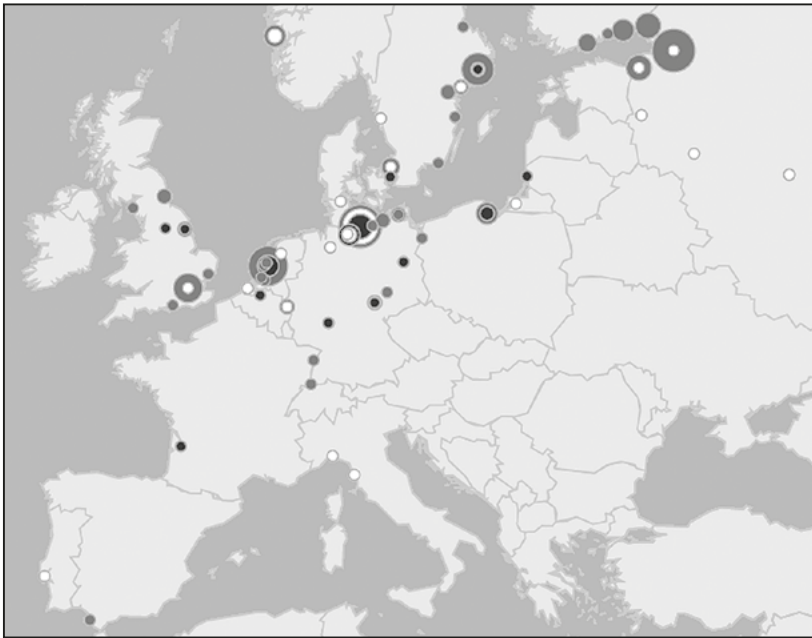
¹⁰ RA, EAA.3340 (Kaubamaja Hans Diedrich Schmidt Pärnus), fonditoimik, I köide; RA, EAA.3339 (Kaubamaja Jakob Jacke & Co. Pärnus), fonditoimik, I köide.

¹¹ RA, EAA.3651 (Perekond Jacke); RA, EAA.3811 (Perekond Schmidt).

ühisjooni. 18. sajandi jooksul tegid nad läbi suhteliselt sarnase kasvumudeli. Aja jooksul laienes geograafiline haare ja jaekaubanduse kõrval kasvas hulgikaubanduse osatähtsus. 18. sajandi lõpust alates kasvas ettevõtete laevaomand ning 19. sajandil hakati kaubanduskapitali rohkem tööstusesse suunama. Kahest Pärnu ettevõttest eristus Th. Clayhills & Son selle poolest, et tema puhul domineeris selgelt hulgikaubanduslik (*en gros*) tegevus juba alates 1730. aastatest. Seejuures tegutses ta peamiselt Lääne-Euroopa kaupmeeste agendina kohalikul turul, mida nimetati võõral arvel kauplemiseks (*auf fremde Rechnung*). Tema kokkuostu- ja jaotusvõrgustik tugines esmajoonel kohalikele väike- ja talupojakaupmeestele ning üksikutele suurtootjatele-mõisnikele. Pärnu ettevõtetel oli hulgikaubanduse kõrval olulisel kohal ka jaekaubandus (*en détail*), mistõttu otsekontaktid tootjatega – mõisnike ja talupoegadega – olid palju tihedamad. Samuti oldi mõnevõrra aktiivsemad suhtluses välismaaga, kus tegutseti sagedamini oma kapitaliga (*auf eigene Rechnung*).

Kolme kaubakontori vahendustegevus keskendus kohalike põllumajandussaaduste – teravili ja lina – ekspordile ning olulisima sisseveoartikli – soola – impordile. Detailsemal vaatlusel esineb kaubasortimendi osas siiski lahknevusi, mis olid tingitud nii Tallinna ja Pärnu tagamaade erinevusest kui ka spetsialiseerumisest erinevatele välisturgudele. Kui Pärnu kontoritel olid esmasteks väljaveoartikliteks lina, linaseeme ja puit, siis Thomas Clayhills keskendus selgelt teraviljale. 1730. aastatel langes Thomas Clayhillsi arvele ligikaudu pool Tallinna soola sisseveost ja viiendik teravilja väljaveost.¹² Puidu eksport puudub Thomas Clayhillsil täielikult, pigem on mitmel aastal puitmaterjali Soomest sisse toodud. Soola kõrval torkab Thomas Clayhillsi ettevõtte puhul silma tubakaimpordi suur osatähtsus, Pärnu ettevõtete puhul aga tekstiili ja veinide olulisus (viimane eriti H. D. Schmidt puhul). Kõik kolm töid laiatarbekaupade kõrval sisse väga mitmesuguseid luksuskaupu – kunstiesemeid, portselannõusid, kelli, mööblit jne. 18. sajandi jooksul oli kasvav tähtsus tee, kohvi ja suhkru impordil.

Joonis 1. Th. Clayhills & Son (hall), J. Jacke & Co. (valge) ning H. D. Schmidt (must) kirjavahetus väljaspool Eesti- ja Liivimaa kubermangu paiknenud aladega 1752. aastal.

¹² H. Vinnal. Kaubabilansi kujunemine ja rahvusvaheliste maksete liikumine Läänemere regioonis 18. sajandil: Tallinna kaupmehe Thomas Clayhillsi näide. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr. 3–4, lk. 271–272.

Mõningaid erinevusi võib esile tuua ka kaubanduslike kontaktide geograafias. Ettevõttel Th. Clayhills & Son oli tänu perekonna šoti päritolule ja põlvest põlve edasi kantud inglise keele oskusele tihedamad kontaktid Briti saartega. Suuresti just nende kontaktide tõttu oldi juhtival positsioonil puuvilla, kivisöe ja tubaka sissevedajate hulgas Tallinnas. Pärnu kaupmeestel olid tihedad sidemed Hollandiga, kuhu 18. sajandi teisel poolel suundus lõviosa teraviljast, linast ja puidust. Kõigil kolmel ulatusid kaugeimad otsekontaktid 18. sajandil Ibeeria poolsaarele ja Vahemere piirkonda, 19. sajandi alguses juba üksikutel juhtudel kuni Ameerika Ühendriikideni. Th. Clayhillsi kontaktid ida suunal piirdusid peamiselt Peterburiga. Eriti tihe oli suhtlus pealinnaga talveperioodil, mil Tallinn toimis Peterburi eelsadamana. J. Jackel ja eriti H. D. Schmidt oli ulatuslik võrgustik Pihkvamaal, mis toetas nende linaeksporti. Osal aastatel ulatus Pärnu ettevõtete haare isegi kuni Moskvani. Kokkuvõtlikult võib öelda, et kolm suurimat Eesti kaubakontorit olid üksteisele nii konkurentideks kui ka koostööpartneriteks. Olaf-Mihkel Klaasseni arvutuste kohaselt jagasid 19. sajandi alguses J. Jacke & Co. ning H. D. Schmidt ligikaudu poolt Pärnu väliskaubandusest.¹³ Feliks Sauksi järgi olid Th. Clayhills & Son, J. Jacke & Co. ning H. D. Schmidt väliskaubanduse aastakäibed 1840. aastatel vastavalt 100 000, 350 000 ja 200 000 hõberubla ümber ning nad jagasid vastavalt kolmandat, esimest ja teist kohta Eesti väliskaubanduses.¹⁴

2. Raamatupidamine

Kõigis kolmes ettevõttes oli juba kõige varasematest säilinud dokumentidest saadik kasutusel nn. topeltkirjendamise süsteemil põhinev arvepidamine (*doppelte Buchführung, double-entry accounting*). See raamatupidamisemeetod kujunes välja renessansiaja Itaalias. Süstemaatilisel kirjeldas seda esimest korda frantsiskaani munk Luca Pacioli traktaadis „Summa de arithmetica“, mis ilmus 1494. aastal Veneetsias.¹⁵ Kuigi põhiprintsiipide poolest on nn. Itaalia meetod identne nüüdisajal üldlevinud majandusarvestuse põhimõtetega, oli selle levik põhja pool Alpe aeglane. Näib, et Läänemere ruumis juurdus see just 18. sajandi jooksul. Näiteks peeti Taanis kahekordse kirjendamise meetodil sisse viidud raamatupidamist 1773. aastal veel uuenduslikuks.¹⁶ Varasemal ajal oli Läänemere regioonis levinud nn. vana Hansa raamatupidamine, mida on varasemas kirjanduses nimetatud ka „lihtsaks“ raamatupidamiseks. See kujunes välja 15. sajandiks ja eeldas üldjoontes vähemalt kolme tüüpi raamatute paralleelset pidamist: kaubaraamatutes (*Warenbücher*) süstematiseeriti tehingud kas kaubalinna, äripartneri või kaubasortimendi alusel ning nende kõrval peeti jooksvate märkmete tegemiseks nn. kladesid (*Kladdebücher*) ja võlaraamatuid (*Schuldbücher*).¹⁷

17. sajandi lõpuks olid suuremad Lübecki kaubakontorid üle läinud Itaalia meetodile.¹⁸ Esiajalgsel vaatlusel tundub, et Tallinn võis selles valdkonnas olla emalinnast isegi sammu võrra ees. Kindlasti kasutas siin uut raamatupidamist kaupmees Hinrich von Geldern juba 17. sajandi keskel.¹⁹ Johann Clayhills kasutas topeltkirjendamist hiljemalt 1698. aastast ala-

¹³ O.-M. Klaassen. Konsulaatidest Pärnus 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandil. Uurimusi läänemeremaade ajaloost 7, Tartu: Tartu Ülikool (50–65), 1992, lk. 54.

¹⁴ F. Sauks. Väliskaubandus 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel. Eesti talurahva ajalugu. Peatoim. J. Kahk. Tallinn: Olion, 1992, lk. 400. Siin ei ole arvestatud Narvat, mis asus Peterburi kubermangus.

¹⁵ G. Galassi. L. Pacioli, Luca (c.1445–c.1517). – M. Chatfield and R. Vangermeersch (eds.). History of Accounting: an International Encyclopedia. New York: Garland Publishing, 1996, lk. 445–447.

¹⁶ H. Fode. Merchant' Archives in Denmark, 1760–1850. – Kaufleute in Europa. Handelshäuser und ihre Überlieferung in vor- und frühindustrieller Zeit, Hrg. J. Hoock, W. Reininghaus, Gesellschaft für westfälische Wirtschaftsgeschichte e. V.: Dortmund, 1997, lk. 117.

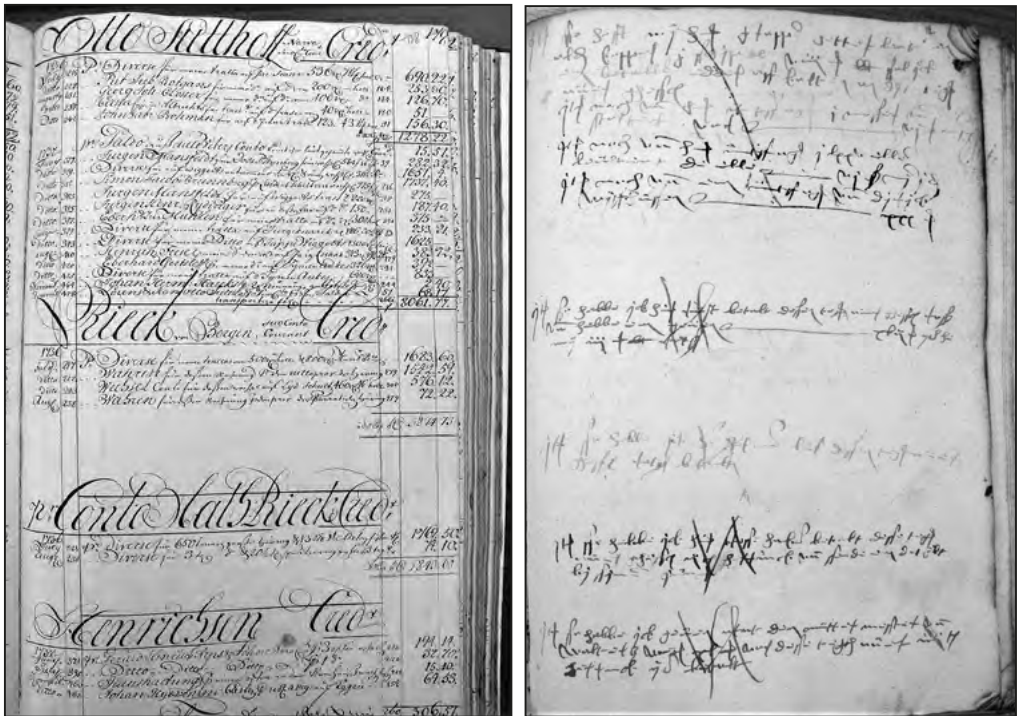
¹⁷ M.-L. Pelus-Kaplan. Archiven hansischer Kaufleute aus dem 16. und 17. Jahrhundert. – Kaufleute in Europa, lk. 31; G. Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, Commentationes Humanarum Litterarum 9. 8, Helsingfors, 1938, lk. 188–208.

¹⁸ M.-L. Pelus-Kaplan. Archiven hansischer Kaufleute aus dem 16. und 17. Jahrhundert, lk. 31.

¹⁹ TLA.230.1.Af92, pearaamat, 1646–1677.

tes.²⁰ Võimalik, et suhteliselt varane Itaalia meetodi kasutuselevõtt oli seotud Rootsi võimu alla kuulumisega. Rootsi riigiparaat juurutas uut raamatupidamistava juba 1620. aastatel.²¹ Itaalia meetodi omandamine ja areng 18. sajandi algupoole Tallinnas võis olla seotud endise Weimari raaramatupidaja Johann Daniel Intelmanni (1686–1760) tegevusega. Pärast Tallinna asumist töötas ta muu hulgas Clayhillsi kontoris, hiljem õpetas gümnaasiumis rehkendust ning sai rae raamatupidajaks.²² Hea näide omaaegsest raamatupidamise õppekirjandusest on perekond Schmidt'i arhiivis säilinud käsikirjaline Itaalia arvepidamise kirjeldus 1766. aastast.²³ Võib arvata, et valgustusajastul ei kogunud uus raamatupidamiskunst populaarsust mitte ainult praktilistel põhjustel – väiksemate ettevõtete puhul olid vanal nn. lihtsal raamatupidamisel omad eelised –, vaid see veetles oma ratsionaalsuse ja süsteemi iluga. Ajaloolasel on Itaalia meetodil peetud raamatupidamisega kergem töötada, sest see on rangelt struktureeritud ning puhtalt ümber kirjutatud. Samas nõuab see võrdlemisi abstraktsete raamatupidamis põhimõtete head tundmist.

Itaalia raamatupidamine nägi ette memoriaalide, žurnaalide ja pearaamatute paralleelset kasutamist. Need moodustavadki põhiraamatute seeriad kolme kõnealuse kaubakontori arhiivides. Põhiraamatute kasutamine toimus järgmiselt. Memoriaali (*Memorial*) pandi tekkimise järjekorras jooksvalt kirja kõik tehingud. Et neid oleks kergem kaasas kanda, olid memoriaalraamatud võrreldes teiste raamatupidamisraamatutega märksa õhemad ning kitsa

Näiteid Tallinna kaupmeeste arveraamatute sissekannetest 16. ja 18. sajandil.

²⁰ RA, EAA.4924.1.1, pearaamat, 1698.

²¹ L. Ericson. Borgare och byråkrater: omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637 (Monografier utgivna av Stockholms stad, 84). Stockholm (1988), lk. 288.

²² W. von Lenz (Hrsg.). Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960 / im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission begonnen von O. Welding und unter Mitarbeit von E. Amburger und G. von Krusenstjern. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1970, lk. 352.

²³ RA, EAA.3811.1.20, memoriaal koos Itaalia raamatupidamise õpetusega, 1766.

taskuformaadiga. Žurnaali (*Journal*) täideti samuti kronoloogilisel põhimõttel iga paari päeva tagant memoriaali alusel. Sellesse kanti asjatundmatule silmale raskesti mõistetavad abstraktsed, kuid sisutihedad raamatupidamislausendid debiteeritava ja krediteeritava konto näitamiseks. Kirjed tehti tekkepõhiselt, s. t. tehinguid kajastati olenemata sellest, kas tegelik varade vahetus oli toimunud või toimus see kokkuleppe alusel tulevikus. Seejuures läks näiteks soola müümine kirja ühe tehinguna, selle eest tasu saamine oli raamatupidamislikult juba järgmine tehing (see on oluline erinevus võrreldes vana Hansa-raamatupidamisega). Žurnaali sissekannete alusel kirjutati andmed tavaliselt kord nädalas ümber pearaamatuse (*Haupt Buch*). Iga tehing kajastati ühe või mitme konto kreditis ja deebetis. Kontosid avati ja suleti vastavalt vajadusele, enamasti peeti neid olulisemate kaubagruppide ja äripartnerite lõikes. Eesti ettevõtetes tunti 18. sajandil juba kasumi ja kahjumi ning kapitali kontosid. Samas leidub ka hilisemal ajal majandusarvestusest kadunud kontoliike. Näiteks on Thomas Clayhills aastatel 1742–1745 pidanud poja reisikulude kontot (*Reisekosten von mein Sohn Herm.:Joh.Cl.*).²⁴ Kõik kolm firmat on vastaval kontol (*Haushaltung*) pidanud arvestust majapidamiskulude üle. Põhimõte, et kredit ja deebet pidid koguarvestuses omavahel võrduma, võimaldas raamatupidamise õigsust jooksvalt kontrollida. Sama põhimõte kehtib aktiva ja passiva poole kohta ettevõtte bilansis. Bilansse koostasid kõnealused ettevõtted 18. sajandil veel ebaregulaarselt. Esimene säilinud bilanss on kaubakontorilt Th. Clayhills & Son aastast 1745.²⁵ Regulaarsete aastabilansside koostamist alustasid Eesti kaubakontorid 19. sajandi alguses.

Lisaks põhiraamatutele on ettevõtte tegevuse kasvades sisse seatud ka mitmesuguseid abiraamatuid. Need kordavad üldjoontes põhiraamatutes sisalduvat teavet, kuid süstematiseerivad informatsiooni temaatiliselt ja on sageli põhiraamatutega võrreldes detailsemad. Olulisemad neist olid kassaraamat (*Cassabuch*), milles peeti arvestust sularaha liikumise üle, ning võlaraamat. Viimane võis olla omakorda jaotatud alaliikideks. H. D. Schmidt on pidanud eraldi võlaraamatut talupoegadele (*Bauerschulden*). Abiraamatuid võidi pidada ka olulisemate kaubaartiklite kohta – näiteks vilja-, soola-, lina- ja veiniraamatud. Laoraamatud ning laadimise ja lossimise raamatud võimaldasid silma peal hoida kaupade käsitlemise eri etappidel. Eraldi rühma võib moodustada mitmesugustest kuluraamatutest. Kaubanduskulude (*Handlungskosten*) raamatutes on arvet peetud tehingukulude üle – nende seas on mitmesugused asjaajamiskulud: postikulud, maksud, lao- ja prahikulud jm. Kirjavahetuse arveraamatutes (*Breifporto Buch*), mis on säilinud ainult Thomas Clayhillsi kontori puhul, peeti eriarvestust postikulude üle. Kuna kaupmeheperekonna isiklik majapidamine ei olnud kuni 19. sajandini äritegevusest lahutatud, kuulus kuluraamatute hulka ka majapidamisraamat (*Haushaltungsbuch*). Et säilitada informatsioon välja läinud dokumentide kohta, olid olulisel kohal mitmesugused kopeerraamatud. Olulisemad neist olid vekslite (*Wechselcopei Buch*), väljunud kirjade (*Briefcopei Buch*) ning arvete (*Rechnungscopei Buch*) raamatud.²⁶

Ajaloolase uurimistöös on sageli detailirohked žurnaalid ja abiraamatud väärtuslikumad kui abstraktsed pearaamatud. Samas on pearaamatute kaubakontod, mis avati eraldi vaid kõige olulisematele kaubagruppidele (teravili, sool, lina, viin, tubakas), tänuväärne allikas ajalooliste hindade uurimisel. Memoriaalide kasutamist raskendab nende sissekannete enamasti lohakas käekiri ja rohked mahatõmbamised. Bilansid võimaldavad suhteliselt kerge vaevaga saada ülevaate ettevõtte, 18. sajandi puhul tegelikult veel pigem kaupmeheperekonna, varade suuruselt ja paigutusest (sealhulgas näiteks laevaomandist). Põhiraamatuid – memoriaale, žurnaale ja pearaamatuid, hiljem ka bilansse – seob ristviitamise süsteem, mille järgi on

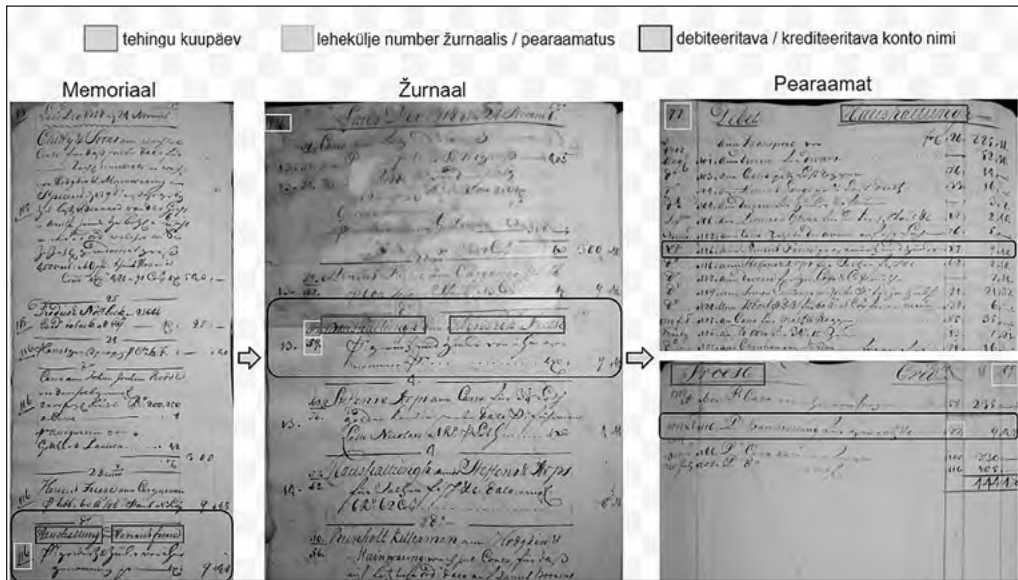
²⁴ RA, EAA.4924.1.5, pearaamat 01.1742–12.1746, l. 267.

²⁵ RA, EAA.4924.1.1241, bilanss 1745.

²⁶ 18. sajandi raamatupidamistava kohta vaata ka: A. Engel. Der Warenverkauf des Handelshauses Amman in Schaffhausen 1748–1779. – Methoden und Entwicklungslinien, 2000. – http://www.stadtarchiv-schaffhausen.ch/uploads/media/Engel_Amman.pdf.

varade liikumise üksikasju vähemalt teoreetiliselt võimalik kogu protsessi vältel jälgida. Siit tuleneb Itaalia meetodi oluline eelis ajaloolises uurimistöös võrreldes paljude muude arvepidamisüsteemidega. Informatsiooni tohutu mahu tõttu osutub aga üsna keeruliseks allikate vastukarva kasutamine – kui mingi ajaloolasele huvi pakkuv informatsiooniliik ei ole juba algselt raamatupidamislikult esile toodud, siis on selle välja söelumine väga töömahukas ülesanne. Vahel tulevad siin appi abiraamatud, mis annavad kontsentreeritud pildi mõne kindla kaubandusharu toimimisest (näiteks viljakaubandus), mõnest kaubandusega seotud kulurühmast (näiteks prahi-, lao- ja postikulud) või krediidisuhetest (võlaraamatud, vekslite kopeerraamatud). Arvete ära kirjade raamatud annavad hõlpsasti kätte teabe lepingute iseloomust, mitmesugustest kaubavahetusega seotud maksudest ja tollimääradest.

Joonis 2. Tehingu kirjendamine Th. Clayhillsi raamatupidamises. 1718. aasta 2. detsembril on oma majapidamise tarvis Heinrich Freselt ostetud vürtse ja suhkrut väärtuses 9 taalrit ja 48 ööri.

Alus: EAA.4924.1.139, memoriaal 1716–1720, l. 12p; EAA.4924.1.65, žurnaal 1715–1721, l. 58p; EAA.4924.1.2, pearaamat 1715–1721, l-d 61 ja 78p.

3. Kirjavahetus

Arveraamatute kõrval moodustavad kaupmeeste arhiivides teise suure allikarühma kirjavahetusega seotud materjalid. Nende seas on peamised sissetulnud kirjad ning väljaläinud kirjade ära kirjade raamatud ehk kopeerraamatud. Pühtfüüsilise mahu poolest ületab see allikagrupp isegi arveraamatuid, kuna kaupmeeste kirjavahetus ulatus aastas tuhandetesse kirjadesse. Näiteks saatis Th. Clayhills 1735. aastal 1975 kirja 177 adressaadile; 1752. aastal olid need arvud vastavalt 1653 ja 256.²⁷ 18. sajandi osas on sissetulnud kirjad hästi säilinud vaid Pärnu kontorites – J. Jacke & Co. puhul alates 1732. aastast ja H. D. Schmidtil 1741. aastast. 18. sajandist on sissetulnud kirju kahe arhiivi peale kokku hinnanguliselt 20 000 ringis. Kuigi Th. Clayhills arhiivis on sissetulnud kirju valikuliselt talle juba alates 1716. aastast, algavad järjepidevad köidetud seeriad alles 1820. aastast. Sissetulnud kirju täiendavad väljasaadetud kirjade kopeerraamatud, mis moodustavad kõigi kolme arhiivi puhul mahult kõige pikemad

²⁷ H. Vinnal. Thomas Clayhills (1690–1757), lk. 99.

kõiteseeriad. Vastavad raamatud on Thomas Clayhillsi puhul säilinud peaaegu katkematuult alates 1714. aastast (kokku 620 köidet!), Jacob Jacke ning Hans Diedrich Schmidt'i puhul vastavalt 1734. ja 1738. aastast. Seega on säilinud correspondents mahult tõeliselt aukartustäratav allikaliik. Näiteks on Thomas Clayhills & Son puhul 18. sajandist säilinud hinnanguliselt vähemalt 100 000 väljasaadetud kirja koopiat.

Hamburgi firma H. Fromoy & Sohn kiri H. D. Schmidtile Pärnusse koos lisadega, 30. märts 1751.

Sissetulnud kirjadele tehti enamasti märkmed selle saatmise, kättesaamise ning vastamise kuupäevadega. Viimane võis omakorda olla seotud viitega vastavale kirjale väljaläinud kirjade kopeerraamatus. Iga kirja alguses oli kirjas, millal viimane kiri kõnealuselt korrespondendilt kätte saadi. Nii oli kaupmeestel võimalik silma peal hoida kirjavahetuse kiirusel ja usaldusväärsusel. Kui mõni kiri teel kaduma läks, tuli see igal juhul välja. Tänu sellisele viitevõrgustikule on sissetulnud kirjadele ja kopeerraamatutele tuginedes võimalik rekonstrueerida kogu kaupmehe kirjavahetus koos selle liikumise ajalise ja ruumilise mõõtmega. Kaupmeeste kirjavahetuse kui tekstikorpusega tegelemise teeb keeruliseks aja- ja postikulude optimeerimisest tulenenud ülirohke lühendite kasutamine. Sõna *ich* süstemaatiline ärajätmine on veel selle leebeim vorm. Eriti problemaatilised on hilisemad väljaläinud kirjade ärakirjade raamatud, sest aja jooksul üha lühendati kopeeritavate kirjade sisu. Juba 18. sajandi lõpus jäeti sageli ära sissejuhatused ja lõppsõnad, mis võivad ajaloolasele tähendada just kõige magusamate palade kaitsiminekut.

Sagedasti oli kirjadele lisatud mitmesuguseid muid informatsioonikandjaid. Nende seas olid olulisel kohal mitmesugused trükised: reklaamlehed, hinnakirjad, kaubandusstatistilised ülevaated, samuti vekslid ja prahikirjad. Pärnu kontorite puhul sisaldavad mitmed 18. sajandi saabunud kirjad tekstiilinäidiseid.²⁸ Vahel on lisad säilinud koos kirjaga, kuid sagedamini on need kahjuks lahutatud oma algsest kontekstist. J. Jacke & Co. ning H. D. Schmidt'i arhiivid on eriti rikkalikud sissetulnud trükitud ja sageli kaunilt kujundatud börsihinnakirjade ehk

²⁸ Näiteks: RA, EAA.3339.1.4114, Jacob Jackele Amsterdamist saabunud tekstiilinäidised, 1770.

Daniel Weyganti Lübeckist saadetud tekstiilinäidised H. D. Schmidtile Pärnusse, 1757.

Preis-Courant’ide poolest.²⁹ Materjali, mis mujal on sageli jõudnud raamatukogude haruldaste trükiste osakondadesse, ajaloolist väärtust tõstab käesoleval juhul nende säilimine konkreetse äritegevuse kontekstis. Pärnu ettevõtete puhul on alates 18. sajandi keskpaigast alates säilinud ka suur hulk lastikirju (*Konossement*), mis võib osutada väärtuslikuks allikaks transpordikulate uurimisel või laevakaptenite ja kaupmehe vaheliste lepingute (nn. *Kaplacken*-süsteem) käsitlemisel.

4. Kaupmeeste arveraamatud ja kirjavahetus „kuiva“ majandusarvestuse ja „mahlaka“ ego-kirjanduse vahealas

Järgnevalt pean vajalikuks valgustada mõningaid aktuaalseid debatte, mis on viimasel aegadel asjasse pühendunud ajaloolaste ringis tekkinud seoses varaste kaupmehearhiivide kasutamisega ajalooallikatenä. Esmalt on vaatluse all arveraamatud ning seejärel kaupmeeste kirjad. Üldiselt on majandusajaloolased raamatupidamisraamatutesse suhtunud usalduslikult ja tõeliselt allikakriitilise pilguga on neile lähenetud harva. Esmapilgul tundub see allikaliik ju ühemõtteline ja lihtsalt avanev, et noppida näiteks värvikaid materiaalse kultuuri detaile või juba süstemaatilisemalt koguda andmeid elatustaseme, tarbimisharjumuste, kaubandussuhete ja ajalooliste hindade uurimiseks.³⁰ Näib, et eesmärk, miks majandusarvestuslikke ülestähendusid tehti – selleks et registreerida sissetulekud ning väljaminekud võimalikult tõetruult – ja ajaloolase eesmärk saada võimalikult erapooletuid andmeid, langevad suurepäraselt kokku. Veelgi enam, raamatupidamisdokumentides ammutatavad suured andmehulgad näivad hästi sobivat nüüdisaegsete andmetöötlusoperatsioonidega ja lausa kutsuvad haarama kvantitatiivsete ja digihumanitaaria meetodite järele.

Viimasel ajal on mitmed uurijad juhtinud tähelepanu ohtudele, mis kaasnevad usuga arveraamatute erapooletusse. On osutatud, et nii nagu näiteks varauusaegsed inventariloendid, on

²⁹ J. J. McCusker, C. Gravesteijn. *The Beginnings of Commercial and Financial Journalism: The Commodity Price Currents, Exchange Rate Currents and Money Currents of Early Modern Europe*. Amsterdam: Nederlandsch Economisch-Archief (NEHA), 1991.

³⁰ Vt. H.-J. Gerhard, A. Engel. *Preisgeschichte der vorindustriellen Zeit. Ein Kompendium auf Basis ausgewählter Hamburger Materialien (Studien zur Gewerbe- und Handelsgeschichte der vorindustriellen Zeit, Band 26)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006, eriti lk. 53–100.

ka arveraamatud sageli kallutatud allikas ja seetõttu ohtlik juht minevikku.³¹ James Aho on oma mõjukas käsitluses näidanud, et eespool kirjeldatud topeltraamatupidamine tekkis hilis-keskaegses Itaalias vastukaaluna liigkasuvõtu keelule ja klerikaalsete institutsioonide mõju kasvule pihi ja patukahetsusega seotud rituaalides.³² Uus arvepidamiskultuur lubas rikastunud kaupmeheseisusele turvatunnet hingerahu otsivas kristlikus maailmas. See funktsioneeris retoorilise vahendina, et demonstreerida kaupmehe ausust ja tema kasumi seaduspärasust – kasum oli nii kiriku, ilmaliku võimu kui ka lihtrahva silmis alati kahtlust äratanud. Seega ei ole raamatupidamises väljendatud tegelikkus J. Aho hinnangul sageli see tegelikkus, mida otsib ajaloolane, vaid „fiskaalse usaldusväarsuse fassaad“. Tõepoolest, kui lähemalt vaadata, siis usaldusväarsuse loomise vajadus mõjutab tugevalt seda allikatüüpi. See teatav „tõepärasuse näitemäng“ oli polsterdatud mitmete praktikatega, mille hulgas oli ehk olulisim uskumatult keerukas ristviitamise süsteemi kasutamine, mis läbis erinevaid raamatupidamis- ja kirjavahetusdokumente. Koos krediti ja deebetini ning aktiiva ja passiva tasakaalukreedoga lõi see lummava pildi ülimast täpsusest ja korrast.

Iseasi on, kas ajaloolastena peaksime varauusaegsele kaupmehele iseloomuliku usu numbrite tõepärasuse ülimuslikkusesse pimesi üle võtma. Kui aga tunnista, et kui „raamatupidamisraamatute reaalsus, nagu kõik reaalsused, on tinglik, siis mida neilt küsida?“, on küsinud Janson Scott-Warren.³³ On kõlanud häält, et varaseid arveraamatuid peaks käsitlema kui autobiograafilise žanri alaliiki ning sellisena on need väärtuslikud eelkõige egoajaloo allikatena.³⁴ Tõepoolest, arveraamatute ja päevikute pidamise juured on ühised ning nende eristamine on võimalik alles suhteliselt hilisel ajal. Veel 18. sajandil sisaldavad arveraamatud rohkelt eluloolise ja religioosse sisuga märkmeid. Näiteks võiks siinkohal tuua Thomas Clayhilli 1716. aastal kirja pandud esimese pearaamatu algusmõte:

*Mein Anfang lass dir o’Gott befehle sein
Der Fortgang gereiche zur Ehre dein
Am Endt o’Gott erbarme dich mein.*³⁵

Oma osa raamatupidamiskultuuri kaugenemisel autobiograafilisest žanrist mängis kindlasti asjaolu, et varauusaja jooksul muutus paljudes Euroopa riikides ärraamatute pidamine kaupmeestele kohustuslikuks ja neil oli kasvav õiguslik kaal kohtuvaidlustes.³⁶ Ka Eesti suuremates kaubakontorites läks 18. sajandil arvepidamine juba õppinud raamatupidajate kätte.

Autobiograafilist väärtust ja subjektiivsust toonitavale käsitluslaadile, mis nihutab varased arveraamatud pigem kirjandusteaduse ja egoajaloo uurimisvaldkonda, on viimasel ajal huvitavalt oponeerinud eelnimetatud J. Scott-Warren. Lähtudes A. Smythist, peab ta õigustatuks vältida varauusaegsete arveraamatute puhul määratlust autobiograafiline või isegi elulooline (*life-writing*) žanr. Kuigi ta mõõnab, et autobiograafilisel lähenemisel on omad eelised, näitab ta konkreetsete juhtumite varal, kuidas see toob endaga kaasa ohu moonutada kaupmehear-

³¹ G. Riello. „Things seen and unseen“: The Material Culture of Early Modern Inventories and their Representation of Domestic Interiors. – P. Findlen (ed.). *Early Modern Things: Objects and their Histories, 1500–1800*. Abingdon, 2013, lk. 125–150.

³² J. Aho. *Confession and Bookkeeping: The Religious, Moral, and Rhetorical Roots of Modern Accounting*. New York, 2005, lk. 69.

³³ J. Scott-Warren. *Early modern bookkeeping and life-writing revisited: accounting for Richard Stonley*. *Past & Present* 230, 2016, lk. 152.

³⁴ A. Smyth. *Autobiography in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, lk. 60.

³⁵ RA, EAA.2924.1.2, l. 1 (pearaamat „A“, 06.1715-03.1721). Tõlkes: „Minu algus laseb sinul, oo Jumal, end juhtida // Kõik mis järgneb, toogu Sul au // Lõpus, oo Jumal, heida mulle armu.“

³⁶ H. Fode. *Merchant Archives in Denmark, 1760–1850*, lk. 116.

hiivide eripära, suunates meid otsima subjekti sealt, „kus see on olulises aspektis spetsiifiliselt eemaldatud ajaloolase käsutuses olevast tekstist“.³⁷ Oma uurimustes olen leidnud, et kaupmeeste arveraamatute subjektiivsust või ka süstemaatilist kallutatust piiras kasumiarvestuse vajadusest tulenev enesekontrollifunktsioon.

Huvi kaupmeeste kirjavahetuse vastu on alati olnud laiapõhjalisem kui huvi arveraamatute vastu. Kirjade puhul on selgelt tegu üsna suurel määral egodokumentidega ning ühtlasi erakirja kui žanri ilmselt kõige külluslikumalt säilinud näitega eelmodernsest perioodist. Üldjoontes võib eristada kolme uurimissuunda: kiri kui keele ajaloo, kiri kui sotsiaal- ja kultuuriajaloo ning kiri kui autobiograafilise žanri ajaloo allikas.³⁸ Suurem huvi kaupmeeste kirjavahetuse vastu jääb siiski aastakümnete tagusesse aega. 1960. aastatel publitseeriti Lääne-Euroopas F. Braudeli algatusel suur hulk varaseid kaupmeeste kirjavahetusi Vahemere ruumist.³⁹ Eriti suurt huvi äratas Itaalia renessansiajastu suurkaupmehe Francesco Datini 125 000 ärikirjast koosnev arhiiv. Põhja-Euroopas oli selle ekvivalendiks hansakaupmees Hildebrant Veckinhuseni 546 kirjast koosnev pärand Tallinna linnaarhiivis.⁴⁰ Viimaseks suuremaks allikapublikatsiooniks on jäänud selles vallas Londoni kaupmehe David Maresco 480 kirja avaldamine perioodist 1664–1680.⁴¹

F. Trivellato leiab, et huvi kaupmeeste kirjade vastu lahtus üle ääre paisunud ning seose tuks jäänud andmemassi tõttu.⁴² Kaupmeeste säilinud kirjade massilisus püstitab võib-olla ehk teravamalt kui muidu küsimuse sobivast meetodist ja uurimisküsimusest, mida neile rakendada. Tegelikult ei ole kaupmeeste kirju ju kuigi hõlbus uurimistöösse kaasata. Üheks põhjuseks on asjaolu, et enamasti on kirjavahetus säilinud ühepoolselt – kas saabunud kirjadena või väljaläinud kirjade ärikirjadena. Teiseks on kaupmeeste kirjade lugemine üsna komplitseeritud ülesanne, sest nende sisu, mis kätkeb küll palju eri laadi informatsiooni (näiteks poliitilised ja kultuurisündmused, igapäevaelu ja suhted, kliimaolud, keelekasutus jne.), on mõistetav sageli siiski vaid konkreetse majandustegevuse kontekstis. Oma uurimistöös olen kaupmeeste massilisele kirjavahetusele rakendanud midagi kauglugemise (*distant reading*) meetodi taolist.⁴³ Sellisel juhul ei paku huvi mitte kirja narratiivne sisu, vaid selle suhtes täiesti sekundaarsed märkmed: saatmise ja saabumise daatumid, postitemplid, andmed kirja saatja ja saaja kohta jne., s. t. kõik see, mida oleks võimalik kvantitatiivselt analüüsida. Eesmärk on olnud mõõdistada kirjavahetuse kui olulisema varauusaegse kaugkommunikatsiooni meediumi toimimiskeskonna mõningad parameetrid. Selle taga on McLuhanlik veendumus, et meedium määrab – vähemalt ühe tegurina – ka kommunikatsiooni sisu. Kui muutub näiteks informatsioonivahetuse kiirus, muutub ka võrgustikus ringleva informatsiooni olemus. Esimesed kaugkommunikatsiooni raamtingimuste pikaajaliste muutustele keskendunud uurimused kaupmeeste kirjavahetusest ilmusid Prantsusmaal juba

³⁷ J. Scott-Warren. Early modern bookkeeping and life-writing revisited: accounting for Richard Stonley, lk. 151–170.

³⁸ G. Del Lungo Camiciotti. Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction. – Journal of Early Modern Studies 3, 2014, lk. 17–35.

³⁹ F. Melis. Aspetti della vita economica medievale (Studi nell'Archivio Datini di Prato). Siena: Leo S. Olschki, 1962.

⁴⁰ M. Lindemann. Nachrichtenübermittlung durch Kaufmannsbrieve. Briefe-„Zeitungen“ in der Korrespondenz Hildebrand Veckinhusen (1398–1428). München – NY, 1978.

⁴¹ H. Roseveare. Markets and merchants of the late seventeenth century: The Maresco-David letters 1668–1680. Oxford: Oxford University Press, 1987.

⁴² F. Trivellato. Discourse and practice of trust in business correspondence during the early modern period, working paper. Economic History Workshop, Department of Economics, Yale University, 2004; <https://economics.yale.edu/sites/default/files/files/Workshops-Seminars/Economic-History/trivellato-041013.pdf>; Trivellato, Merchants' letters, lk. 80–103.

⁴³ H. Vinnal. The world refuses to shrink: The speed and reliability of information transmission in North and Baltic Sea region, 1750–1825. – European Review of Economic History, 18 (4), 2014, lk. 398–412.

1940. aastatel.⁴⁴ Hiljem on neid riburada juurde tulnud ning tulevikus oleks huvitav uurimistulemused omavahel seostada.⁴⁵

5. Kaubakontorite arhiivid ajaloolase töölaual – pilk Läänemere ruumile

Kõnealust arhiivikolmikut on kasutatud küll väga mitmekülgset kõige erinevamate uurimisküsimuste juures, kuid peamiselt siiski sekundaarse allikana. J. Jacke & Co. ning H. D. Schmidt arhiive on kasutanud kõige põhjalikumalt Olaf-Mihkel Klaassen, uurides välisriikide konsulaatide tegevust Pärnus.⁴⁶ Raamatuimporti uurides on Pärnu ettevõtete arhiive kasutanud Katre Kaju.⁴⁷ Varaseid reklaamtrükiseid on kõnealustest arhiividest otsinud Eero Kangor.⁴⁸ Hollandi trükistest J. Jacke ning H. D. Schmidt arhiivis on kirjutanud Jürgen Beyer.⁴⁹ Andres Tarand kasutas 1980. aastatel ettevõtte Th. Clayhills & Son kirjavahetust, et saada andmeid Eesti kliima ajaloo kohta.⁵⁰ Ühtlasi on tema uurimistöö hea näide kaubakontorite arhiivide kui seriaalsete allikate kasutusvõimaluste mitmekülgusest. Sõdadevahelisel ajal kasutas Clayhillsi firma arhiivi Põhjasõja sündmuste käsitlemisel Hendrik Sepp.⁵¹ Mõnevõrra on Pärnu ja Tallinna kaubakontorite arhiive kasutatud Eesti laevanduse uurimiseks.⁵² Olen ise Clayhillsi materjale kasutanud üsna eripalgeliselt moel kolmes artiklis, millest üks käsitleb teravilja hindu, teine vekslivõrgustike ning kolmas postikulude arengut Põhja-Euroopas.⁵³ Pärnu arhiivides säilinud kirjavahetust olen käsitlenud kommunikatsiooni kiiruse ja regulaarsuse ajaloolise muutumise mõõtmisvõimaluste võtmes.⁵⁴

Kuigi Th. Clayhills & Son, J. Jacke & Co. ning H. D. Schmidt on kahtlemata kõige paremini säilinud firmaarhiivid Eestis, ei ole need kaugeltki ainsad. Materjali rohkuselt paigutub neljandale kohale Mayer & Co arhiiv Ajaloomuuseumi kogus, mis sisaldab tegelikult nelja Tallinna kaubandusettevõtte ja kaupmehe – Stein, Seebeck, Jencken ja Mayer & Co – materjale.⁵⁵ Jüri Kivimäe juhendamisel valmis 1984. aastal Rein Lauri diplomitöö kaubafirma Stein

⁴⁴ P. Sardella. *Nouvelles et spéculations à Venise au début du XVIe siècle*. Paris: Librairie Amand Colin, 1948.

⁴⁵ Vt. lähemalt: C. Jeggle. *Serielle Kommunikation. Die kommerzielle Korrespondenz der Saminati zum Transalpinhandel des 17. Jahrhunderts*. – P. Rauscher, A. Serles (Hrsg.). *Wiegen, Zählen, Registrieren. Handelsgeschichtliche Massenquellen und die Erforschung mitteleuropäischer Märkte (13.–18. Jahrhundert)*. Studien-Verlag: Innsbruck, Wien, Bozen, 2015, lk. 433–454.

⁴⁶ O.-M. Klaassen. *Konsulaatidest Pärnus 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandil*. – Uurimusi Läänemeremaade ajaloost, VII (Tartu Ülikooli toimetised, 941). Tartu, 1992, lk. 50–65.

⁴⁷ K. Kaju. *Pärnu raamatuimport 18. sajandi teisel poolel ja Diedrich Johann Burmesteri raamatukogu*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = *Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 21 (28), 2014, lk. 324–368.

⁴⁸ E. Kangor. *Postkaartide ja nende kogumise ajaloost Euroopas ja Eestis, I osa*. – Raamatukogu 2015, nr. 2, lk. 31–34.

⁴⁹ J. Beyer. *Neerlandica in Livonian collections. The survival of imprints abroad. Quærendo*. – *A Journal Devoted to Manuscripts and Printed Books*, 45, 2015, lk. 1–25.

⁵⁰ J. Jaagus, A. Kallis, A. Tarand. *Eesti kliima minevikus ja tänapäeval*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013.

⁵¹ H. Sepp. *Narva piiramine ja lahing a. 1700*. Tallinn: Kaitseväge Staabi VI osakonna kirjastus, 1930.

⁵² Näit.: A. Vunk. *Eesti laevaehituse uus algus 18. sajandi lõpust 19. sajandi keskpaigani*. – *Tuna* 2016, nr. 2–3, lk. 21–31 ja 30–46.

⁵³ H. Vinnal. *Der baltische Getreidehandel und das internationale Preisniveau: Der Roggenpreis in Reval im 18. Jahrhundert, Forschungen zur baltischen Geschichte* 8, 2011, lk. 103–126; H. Vinnal. *Kaubabilansi kujunemine ja rahvusvaheliste maksete liikumine Läänemere regioonis 18. sajandil: Tallinna kaupmehe Thomas Clayhillsi näide*. – *Ajalooline Ajakiri* 2012, nr. 3–4, lk. 265–285; H. Vinnal. *Cost–distance ratio in change: Transmission rates of commercial correspondence in the North and Baltic Sea region, 1732–1808*. – *Scandinavian Economic History Review* 66, 2018, lk. 264–282.

⁵⁴ H. Vinnal. *The world refuses to shrink: The speed and reliability of information transmission in North and Baltic Sea region, 1750–1825*. – *European Review of Economic History*, 18 (4), 2014, lk. 398–412.

⁵⁵ RA, EAA.127, Kaubamaja Mayer & Co. Sellele lisandub veel materjal perekond Mayeri arhiivis Ajaloomuuseumi arhiivkogus (RA, EAA.81, Perekond Mayer). Firma esines eri aegadel eri nime all. 1790. aastatel on kasutusel olnud nimi Mayer & Küster, 19. sajandi alguses Mayer & Co.

tegevusest perioodil 1795–1728.⁵⁶ Peep Sillaots on kirjutanud ülevaate Mayeri kaubakontori tegevusest 19. sajandi alguses.⁵⁷ Tallinna kontorite Duborg & Co. ja Jürgens & Co. korrespondents 18. sajandist ja 19. sajandi algusest on talle Rahvusarhiivis Tartus.⁵⁸ Tallinna kõrval on rikkalikult materjali säilinud veel Pärnust ja Narvast. Narva Muinsuseltsi arhiivis on hoiul kaupmeeste arveraamatuid ja kirjavahetust 17.–18. sajandist.⁵⁹ Osaliselt on säilinud veel Narva soolakompanii, kaubamaja Thorley & Bolton ning kaupmeheperekond Sutthoffi arhiivid.⁶⁰ Pärnust on lisaks Jacke ja Schmidt kontoritetele – tõsi küll, tunduvalt tagasihoidlikumas mahus – säilinud kaupmees Claus Johann Franzeni ning ekspeditsionäär Carl Kreischmanni arhiivid.⁶¹ Siinkohal väärib märkimist ka Kuressaare kaubamaja Christoph Friedrich Schmidt materjal ning mõned varausaja perioodist pärit arveraamatud Rahusarhiivi raamatupidamisdokumentide koondkollektsioonis.⁶²

Tallinna linnaarhiivi kaupmeeste arveraamatute sari hõlmab 179 säilikut aastatest 1399–1810, kuid erinevalt kaubakontorite Th. Clayhills & Son, J. Jacke & Co. ning H. D. Schmidt arhiividest on seal vähe talle pikema perioodi lõikes terviklikena säilinud kaupmehearhiive.⁶³ Linnaarhiivi materjali hilisemat, 17. ja 18. sajandi osa on siiani väga vähe kasutatud. Pisteliselt on neile viidanud vaid Gottfried Etzold.⁶⁴ Seevastu varasemad arveraamatud ja kirjavahetus on suhteliselt hästi läbi uuritud. Suurt huvi on äratanud muidugi Hildebrant Veckinchuseni pärand kui üks vanemaid kaupmehearhiive Läänemere ruumis.⁶⁵ 1938. aastal ilmus Soomes põhjalik uurimus Tallinna kaubandusest 16. sajandi esimesel poolel Gunnar Mickwitzi sulest.⁶⁶ Liivi sõja eelsest perioodist on eriti rikkalik raehärra Johan Selhorsti arhiiv, millele G. Mickwitz peamiselt tugineski. Samuti kasutas ta Helmich Ficke, Thomas Garholti, Tönnis Smidti ning vendade Kordt ja Jasper Kappenbergi arveraamatuid. Samu allikaid on kasutanud Jorma Ahvenainen 1963. aastal ilmunud käsitluses Balti teraviljakaubandusest keskajal.⁶⁷

Hilisemal ajal on Tallinna 16. sajandi kaupmehearaamatud veel mitmel korral kasutatud leidnud. Nii kirjutas taani ajaloolane Carsten Jahnke oma väitekirja Hansa kaupmeestevõrgustikest, kasutades allikatena Bernd Pali ja Hans Selhorsti kirjavahetust ja arveraamatuid.⁶⁸ Jüri Kivimäe on toetunud H. Ficke kirjapärandile aastatest 1536–1542, et tutvustada võimalusi, mida pakuvad vanema eesti keele uurimiseks seda tüüpi allikad.⁶⁹ Varasemast ajast

⁵⁶ R. Laur. Tallinna kaubafirma Stein 1728–1795. Diplomitöö, 1984, juhendaja J. Kivimäe (käsikiri RA, EAA.127.1.476).

⁵⁷ P. Sillaots. Ühe Tallinna kaubamaja tegevusest 19. sajandi algul. – Vana Tallinn XXV (XXIX). Tallinn: Estopol, 2014, lk. 216–243.

⁵⁸ RA, EAA.2061 (Tallinna kaubamajad ja kaupmehed (koondfond)).

⁵⁹ RA, EAA.3287 (Narva Muinsuselts).

⁶⁰ RA, EAA.3287 (Narva Muinsuselts); RA, EAA.3286 (Narva soolakompanii); RA, EAA.3251 (Kaubamaja Thorley Bolton) ja RA, EAA.3249 (Perekond Sutthoff).

⁶¹ RA, EAA.3570 (Claus Johann Franzeni kauplus Pärnus); RA, EAA.3499 (Ekspeditsiooniäri Carl Kreischmann).

⁶² RA, EAA.625 (Kuressaare kaubamaja Christoph Friedrich Schmidt); RA, EAA.5226 (Raamatupidamisdokumentide kollektsioon, 1673–1944).

⁶³ Tallinna Linnaarhiiv. Magistraadi fond, allsari „Kaupmeeste arve- ja võlaraamatud“ (230.1.Af).

⁶⁴ G. Etzold. Seehandel und Kaufleute in Reval nach dem Frieden von Nystad bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 99 (Marburg, Lahn: J. G. Herder-Institut), 1975.

⁶⁵ Näit.: F. Irsigler. Der Alltag einer hansischen Kaufmannsfamilie im Spiegel der Veckinchusen-Briefe. – Hanische Geschichtsblätter 103, 1985, lk. 75–99.

⁶⁶ G. Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Commentationes Humanarum Litterarum. IX, 8). Helsinki: Soc. Scientiarum Fennica, 1939.

⁶⁷ J. Ahvenainen. Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter (Commentationes Humanarum Litterarum XXXIV 2). Helsinki: Keskuskirjapaino, 1963.

⁶⁸ C. Jahnke. Netzwerke in Handel und Kommunikation an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert am Beispiel zweier Revaler Kaufleute, Habil. masch. Kiel, 2004.

⁶⁹ J. Kivimäe. Eesti keele kaja Helmich Ficke kaubaraamatus 1536–1542. – Keel ja Kirjandus 2009, nr. 8–9, lk. 583–594.

on J. Kivimäelt käsitus Jürgen ja Hans Honerjegeri kaubandusvõrgustikust, mis põhineb Tallinna Suurgildi materjalide seas leiduval viiel äriraamatul perioodist 1554–1559.⁷⁰ Hiljuti Ivar Leimuse toimetamisel välja antud kaks Matheus Spielmanni arveraamatut aastatest 1568–1570 olid seniajani linnaarhiivi kataloogis kirjas anonüümsena, nende autor selgus alles uurimistöökäigus. Selle väljaande puhul on tegemist esimese Eesti ajaloolase editeeritud kaupmehe arveraamatuga.⁷¹

Kui vaadata Eestist väljapoole ja püüda haarata kogu Läänemere regiooni kui ajaloolise kaubandusruumi arhiivimaastikku, siis tuleb tõdeda, et meil puudub veel hea ülevaade kaupmeeste arhiividest. Seda hoolimata Hollandi Rahvusarhiivi eestvedamisel aastatel 2005–2007 läbi viidud *Baltic Connection* projektist, mis püüdis kaardistada vastava arhiivandmestiku Läänemere regioonis ja Hollandis.⁷² Projektil oli suur potentsiaal just kaupmeeste arhiivide osas, kuna tiheda läbikäimise tõttu moodustavad need omavahel seotud allikarühma. Näiteks on Hamburgi veinikaupmees Johann Lorenz Meyeri arhiivis säilinud koopiad Pärnu kontoritele saadetud kirjadest 1740. aastatel.⁷³ Lähemal uurimisel leiaks välisarhiividest jälgi kontaktidest Eesti kaubakontoriga kindlasti veel palju. Kahjuks õnnestus *Baltic Connection*'i raames andmete koondamine ja sidumine väga ebauhtlasel tasemel. Eriti nõrgalt on esindatud Läti, Leedu, Poola ning Taani materjalid. Eesti, Soome ja Rootsi osas annab see nii kolmest köitest koosneva raamatuseeria kui ka digitaalse andmepangana ligipäätav materjal siiski üsna hea ülevaate.

Kui alustada Lätist, siis tuleb tõdeda, et võrreldes Eestiga on seal kaupmeeste ja kaubakontorite arhiive säilinud tunduvalt vähem. Läti materjali hea tundja Vassili Dorošenko andmetel on Leedu ja Valgevene aladel lina- ja kanepiäri ajanud Borchstedt & Rodemanni raamatud aastatest 1738–1752 ainsad pikemad seeriad perioodist enne 18. sajandi keskpaika.⁷⁴ Säilinud on ka Riia komisjonääri George Berckholtzi väljaläinud kirjade kopeerraamat aastast 1758/59 (1266 kirja koopiad); samuti Hollandi suunal tegutsenud suurkaupmehe Hermann Fromholdi pearaamat aastatest 1786–1783.⁷⁵ 18. sajandi teise poole osas on kõige rikkalikum firma Sengbusch & Co. arhiiv. Äritegevuse järjepidevuse poolest on kolme Eesti arhiiviga võrreldav firma Wöhrmann & Son arhiiv, mis katab aastad 1759–1902. Enamik materjali selles arhiivis, sealhulgas hulgaliselt kirjavahetust, on säilinud siiski alles 19. sajandist. Läti kaubakontorite arhiividest väärib esiletõstmist veel Witte & Huecke Liibavis, mille materjal katab üsna hästi 18. sajandi teise poole.⁷⁶ Riia 18. sajandi allikatega tegelesid omal ajal intensiivselt kaks uurijat: Elisabeth Harder-Gersdorff ja V. Dorošenko. Seejuures toetusid nad väga kitsale allikmaterja-

⁷⁰ J. Kivimäe. Reval-Lübeck-Amsterdam: The triangle of trade on the eve of the Livonian War (1554–1557). – From Dunkirk to Danzig: Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850. Hilversum, 1988, lk. 299–315.

⁷¹ Kaupmees Matheus Spielmanni arveraamatud 1568–1570 = Rechnungsbücher des Kaufmanns Matheus Spielmann von 1568–1570, välja andnud I. Leimus [tõlge saksa keelde: A. Heero]. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2017.

⁷² L. Bes, E. Frankot, H. Brand (eds.). *Baltic Connections, Archival Guide to the Maritime. Relations of the Countries around the Baltic Sea (including the Netherlands) 1450–1800*, vol. I–III, Brill, 2007: <http://www.balticconnections.net/>.

⁷³ P. E. Schramm. *Kaufleute zu Haus und über See. Hamburgische Zeugnisse des 17., 18., und 19. Jahrhunderts*. Hamburg, 1949, lk. 165–184.

⁷⁴ V. Dorošenko. *Quellen zur Geschichte des Rigaer Handels im 17.–18. Jahrhundert und Probleme ihrer Erforschung*. – K. Friedland, F. Irsigler (Hg.). *Seehandel und Wirtschaftswege Nordeuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. Ostfildern, 1981, lk. 3–25.

⁷⁵ E. Harder-Gersdorff. *Geschäftsbücher der Kaufleute in Riga: Quellen zur Praxis des Ost-West-Handels im 18. Jahrhundert*. – *Kaufleute in Europa. Handelshäuser und ihre Überlieferung in vor- und frühindustrieller Zeit*, Hrg. J. Hoock, W. Reininghaus. Gesellschaft für westfälische Wirtschaftsgeschichte e. V.: Dortmund, 1997, lk. 91–94.

⁷⁶ Läti Riiklik Ajalooarhiiv (LRA), f. 3665 (Firma A. G. Sengbusch & Co.); LRA.7094 (Firma Wöhrmann & Son); LRA.2516 (Firma Witte & Huecke).

lile, mida aga kasutasid mitmekülselt ja intensiivselt. Nende uurimishuvi keskendus Lääne- ja Põhjamere kaubatee maksebilansi ja -tehnikatega seotud probleemidele.⁷⁷

Soomes on J. Ahvenainen, Jari Ojala, Yrjö Kaukiainen ja Mika Kallioinen isikus esindatud tugev majandusajaloo koolkond, mis on tegelenud kaubakontorite arhiividega just ajalooliste informatsioonikulude vaatevinklist. Õnnetuseks on põhjanaabritel seriaalseid allikaid kaupmeeste arhiividest säilinud alles alates 18. sajandi teisest poolest. Varasemast ajast on vaid üksikuid pudemeid, eelkõige Viiburist.⁷⁸ Viiburis tegutses ka Hackman & Co firma, mille arhiiv on säilinud alates 1790. aastatest kuni 20. sajandini.⁷⁹ Vaasa kaupmehe Abraham Falanderi arhiiv – Falander oli 1800. aastal maksukohustuse järgi jõukaim mees Soomes – katab aastad 1742–1807.⁸⁰ J. Ojala on kasutanud tema ulatuslikult säilinud korrespondentsi, kombineerides seda teiste Soome kontorite ja laevakaptenite kirjavahetusega samast perioodist, et uurida kaupmeeste võrgustike toimimist rahvusvahelise merelaevanduse kontekstis.⁸¹ Teine Soome majandus- ja kommunikatsiooniajaloo koolkonna esindaja Y. Kaukiainen on püüdnud mõõta informatsiooni liikumise kiirust 19. sajandi esimesel poolel, tuginedes reederi Johan Malmi korrespondentsile.⁸² Turu suurkaupmehe Carl Magnus Dahlströmi arhiivi kasutades on sarnase uurimuse telegraafi mõjust teinud M. Kallioinen.⁸³

Rootsi saab uhkeldada kolme Läänemere regioonis tegutsenud mõjuka kaupmehepere-konna arhiiviga. Need kõik on ka võrdlemisi hästi läbi uuritud. Leos Mülleri 1998. aastal ilmunud väitekirjalt käsitles võrdlevalt kahe Stockholmi kaubandushiuu, Momma-Reenstierna ja Carlos & Claes Grilli, tegevust.⁸⁴ Momma-Reenstierna arhiiv on säilinud katkendlikuna perioodist 1647–1703; perekond Grilli materjalid seevastu täielikumalt aastatest 1730–1800. Lähtudes Pierre Bourdieu käsitlusest, rõhutas L. Müller sotsiaalsete ja kultuuriliste aspektide olulisust varauusaegses kaugkaubanduses. Ta leidis, et äritegevuse pikaajaline eesmärk ei olnud mitte kasum, vaid sotsiaalse kapitali reproduktsioon, mis omakorda toetas reputatsioonil ja vastastikkusel põhineva kaubandusvõrgustiku kestvust üle põlvkondade. Robert Bohni sulest ilmus 1989. aastal võrdlemisi traditsiooniline kaubavoogudele keskendunud uurimus Donneri kaubakontorist Visbys.⁸⁵ Donneri arhiiv hõlmab ajavahemiku 1746–1845.

⁷⁷ E. Harder-Gersdorff, V. Dorošenko. Ost-Westhandel und Wechselgeschäfte zwischen Riga und westlichen Handelsplätzen. Lübeck, Hamburg, Bremen und Amsterdam (1758/59). – Zeitschrift des Vereines für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, 62, 1982, lk. 103–153; E. Harder-Gersdorff. 'Bullion Flow' and rates of exchange between Amsterdam and Riga (1783–1785). – Baltic affairs: relations between the Netherlands and North-Eastern Europe 1500–1800, ed. by J. Ph. S. Lemmink and J. S. A. M. van Koningsbrugge. Nijmegen: Instituut voor Noord- en Oosteuroopese Studies, 1990, lk. 97–120; E. Harder-Gersdorff. Zwischen Riga und Amsterdam: die Geschäfte des Hermann Fromhold mit Frederik Beltgens & Comp., 1783–1785. – The interactions of Amsterdam and Antwerp with the Baltic region 1400–1800, ed. W. J. Wieringa. Leiden: Springer, 1983, lk. 171–180.

⁷⁸ L. Bes, E. Frankot, H. Brand (eds.). Baltic Connections, Archival Guide to the Maritime Relations of the Countries around the Baltic Sea (including the Netherlands) 1450–1800, vol. I, 2007, lk. 265–389.

⁷⁹ M. Nukari. Kestäviä arvoja, Hackman 1790–1990. Helsinki, 1990.

⁸⁰ A. Alanen. Pohjanlahden vapaasta purjehduksesta 1766–1808. – Historiallinen Arkisto 53, Helsinki, 1950.

⁸¹ J. Ojala. Approaching Europe: The merchant networks between Finland and Europe during the eighteenth and nineteenth centuries. – European review of economic History, 1, 1997, lk. 323–352; J. Ojala. The problem of information in late eighteenth- and early nineteenth-century shipping: A Finnish case. – International Journal of Maritime History, 14 (1), 2002, lk. 189–208.

⁸² Y. Kaukiainen. Shrinking the world: Improvements in the speed of information transmission, c. 1820–1870. – European Review of Economic History, 5 (1), 2001, lk. 1–28.

⁸³ M. Kallioinen. Information, communication technology, and business in the nineteenth century: The case of a Finnish merchant house. – Scandinavian Economic History Review, 52 (1), 2004, lk. 19–33.

⁸⁴ L. Müller. The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour. – Studia Historica Upsaliensia 188. Uppsala, 1998.

⁸⁵ R. Bohn. Das Hhandelshaus Donner in Visby und der Gotländische Aussenhandel im 18. Jahrhundert. Eine Studie zur Handels- und Seefahrtsgeschichte des Ostseeraums im Spätmerkantilismus (Quellen und Darstellungen zur Hansischen geschichte N.F. 33). Cologne, Vienna, 1989.

Näib, et Taanis on vanemaid Läänemere-kaubandust puudutavaid arveraamatuid ja kirjavahetust säilinud vähem kui Rootsis. Seda hoolimata asjaolust, et juba alates aastast 1948 on sedalaadi dokumentatsiooni süstemaatiliselt kogutud Aarhusi äriarhiivi (*Erhvervsarkivet*, praegu Taani riigiarhiivi allüksus). Enamiku äriarhiivi materjalidest moodustavad siiski suhteliselt lühiajaliselt tegutsenud väikefirmade arhiivid. Kaubakontori Spielweger & Co arhiiv on teadaolevalt ainus, kus on meie arhiividega võrdväärsed pikad raamatupidamisraamatute ja kirjavahetuse seeriad. Need katavad enam-vähem täielikult perioodi 1779–1907.⁸⁶

Saksamaa Läänemere-äärsete kaubalinnade arhiividest on kahtlemata tähelepanuväärseimad kaupmeeste arveraamatute ja kirjavahetuse kollektsoonid Lübecki linnaarhiivis (nimistud *Geschäfts- und Firmenarchive* ja *Familienarchive*).⁸⁷ Pikimad idasuunalist kaubandust kajastavad andmeseeriad moodustavad kaupmeestekompanii (*Kaufleutekompanie*) arvete raamatud (1603–1834) ja žurnaalid (1672–1797), Novgorodi sõitjate (*Nowgorodfahrer*) žurnaalid (1749–1793) ja pearaamatud (1772–1802) ning Riiga sõitjate (*Rigafahrer*) žurnaalid aastast 1739–1821.⁸⁸ Lübecki rikkaliku arhiivi kõrval on Rostockist, Stralsundist, Greifswaldist, Danzigist ning Königsbergist säilinud vaid pudemeid. Sellest hoolimata on Lübecki allikaid uuemas võtmes kahjuks võrdlemisi vähe kasutatud.

Kokkuvõte

Nagu eeltoodud käsitlusest ilmnes, on Tallinna kaubafirma Th. Clayhills & Son ja Pärnu kontore J. Jacke & Co. ning H. D. Schmidt arhiivid kogu Läänemere ruumis üsna erandlikud. Enam kui kaht sajandit katvaid ning mitmetest raamatupidamisraamatutest ja kirjavahetustoimikutest koosnevaid arhiive võib ka heal juhul üles lugeda vaid kahe käe sõrmedel. On õnnelik juhus, et Eestis on selliseid säilinud koguni kolm. Erinevalt meie materjalist on just varausaja osas meie lähinaabrite – Läti, Soome ja Rootsi – arhiivid võrdlemisi palju kasutamist leidnud. Eesti kaupmeeste arveraamatute ja kirjavahetusega on intensiivselt tegeldud vaid Tallinna keskaegsete allikate osas.

Valdkondi, kus kaupmeeste arvepidamine ja kirjavahetus võiksid edaspidi rahvusvahelist kõlapinda tekitavat kasutust leida, on mitmeid. Kõigepealt tulevad kõne alla uurinud, mis seostuvad materiaalse kultuuri ning tarbimisajalooa. Vanema kunsti uurimise ja konserveerimise valdkonnas on viimasel ajal huvitavaid käsitlusi ilmunud just flirtides kaubandusajalooa ja kaupmeeste arveraamatutega.⁸⁹ Esialsel põgusal vaatlusel tundub, et põnevaid andmeid kunstmaterjalidega kauplemise kohta võiks leida ka kõnealustes Eesti kaubandusarhiivides.

⁸⁶ H. Fode. Merchant' Archives in Denmark, 1760–1850. – J. Hoock, W. Reininghausen (Hg). Kaufleute in Europa. Handeshäuser und ihre Überlieferungen in vor- und frühindustrieller Zeit, Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte. Dortmund, 1997, lk. 117; O. Feldbæk. The Danish trading companies of the seventeenth and eighteenth centuries. – Scandinavian Economic History Review 34, 1986, lk. 204–218.

⁸⁷ M.-L. Pelus-Kaplan. Zur einer Geschichte der Buchhaltung im hansischen Bereich: die Handelsbücher der Lübecker Kaufleute vom Anfang des 16. bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 74, 1994, lk. 31–45.

⁸⁸ L. Bes, E. Frankot, H. Brand (eds.). Baltic Connections, Archival Guide to the Maritime, vol. I, 2007, Brill, lk. 575–583; F. Siewert. Geschichte und Urkunden der Rigafahrer in Lübeck im 16. und 17. Jahrhundert. – Hansische Geschichtsquellen, new series, vol 1. Rostock, 1893; E. Harder-Gersdorff. Seehandel zwischen Lübeck und Russland im 17./18. Jahrhundert nach Zollbüchern der Nowgorodfahrer. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 41, 1961, lk. 43–114.

⁸⁹ S. Correll. Der Handel von Farbwaren um 1800 – Die Würzburger Kaufleute Venino: mit einem Beitrag von Andreas Burmester (Studien aus dem Lehrstuhl für Restaurierung, Kunsttechnologie und Konservierungswissenschaft). Siegl, München, 2012; J. Kirby, Susie Nash, Joanna Cannon (eds.). Trade in Artists' Materials: Markets and Commerce in Europe to 1700. London: Archetype Publications, 2010.

Perspektiivne teema on ka kaupmeeste kommunikatsioonivõrgustike uurimine. Nn. uue majandusajaloo voolus on keskele kohale tõusnud küsimus usaldusloomest varastes mitteformaalsetes kaubandusvõrgustikes. Francesca Trivellato on lähenenud kaupmeeste kirjavahetusele kui meediumile, mis ühelt poolt ühendas erinevad kogukonnad omavahel ning teiselt poolt toimis hädavajaliku sotsiaalse kontrolli mehhanismina olukorras, kus rahvusvaheline formaalne õigus oli nõrk.⁹⁰ See vaatenurk on uuesti üles soojendanud huvi kaubandusliku korrespondentsi korraldamise raamtingimuste vastu. Kuidas arenesid postisüsteemi kiirus, usaldusväärsus ja kulukus ning – eelkõige – millised olid selle seosed kohalike ja rahvusvaheliste võrgustike ja lõpuks turu kui terviku arenguga?

Unikaalseks teeb kõnealused Eesti kaubandusarhiivid väga pikkade suhteliselt ühistel alustel koostatud andmeseeriade olemasolu. Ajaloolaste ees on sageli küsimus, kuidas esile tuua need muutused, mis on nii aeglased, et jäävad välja narratiivsete allikate huvisfäärist. Viimasel ajal on taas aktiivsemalt kõnelema hakatud seriaalse ajaloo – *l'histoire serielle* – võimalustest.⁹¹ See Prantsuse annaaliide koolkonnani tagasi ulatav ajalookirjutuse suund vastandus traditsioonilisele sündmuste ajaloole selle poolest, et kui viimane konstrueeris ajaloo pidevuse, ühendades omavahel üksikud (silmapaistvad) sündmused, siis seriaalse ajaloo lähenemine püüab koostada ja võrrelda valitud parameetrite pidevaid aegridu. Sellise lähenemisviisi tugevus ei seisne mitte ajaloolise kontinuiteedi näitamises, vaid võimes kirjeldada veenvalt ajalooliste sündmuste kompleksust, näidates, et need on mitmete, sageli esmapilgul seostamatute tegurite pikaajalise koosmõju tulemused. Seejuures osutub tihti peale probleemiks käärde olemasolu vaatlusaluste perioodide pikkuse ja andmete homogeensuse vahel. Muidugi tuleb suureks kasuks, kui sarnastel alustel koostatud allikas ise kestab läbi sajandite. Kõnealustele Eesti arhiividele toetudes on juba teravilja hinnaseeriad ja kliimaajaloo andmed leidnud tee rahvusvahelistesse andmebaasidesse.⁹²

Lõpetuseks veel üks teema, mis pakuks kindlasti rahvusvahelist huvi ja mida on just Läänemere ruumi osas seni vähe käsitletud – nimelt arvepidamissüsteemide ajalooline areng. Seda mitte niivõrd kitsas raamatupidamise ajaloo võtmes, vaid laiemas kultuuri- ja mentaalse ajaloos raamistuses. Nagu ülalpool nägime, on arvepidamiskultuur kui ideoloogiline relv ja legitimeerimise vahend pälvunud viimasel ajal tähelepanu. Kuid mündi teine pool on, et see oli ka oluline mõtlemise, mõistete ja arusaamade kujundaja ning teatud laadi efektiivne enesedistsipliini vorm. Briti sotsiaalanthropoloog Jack Goody on näidanud, et see, millise keelise ümberkodeerimisega inimesed tegelevad, on „mõtlemisprotsessi elumahl“ ja et „kõne graafiline esitus on äärmiselt tähtis tööriist, võimendaja ja lihtsusvahend“.⁹³ Sellest johtuvalt võiks püüda nii kaupmeeste epistoraalseid praktikaid kui ka arvepidamiskultuuri käsitleda kui potentsiaalselt olulist lüli goodylikus „mõtlemise kodustamise“ protsessis.

Tänu sõnad: tänan sõbralike nõuannete eest materjali kogumisel Enn Küngi, Jüri Kivimäed ja Alexander Schunkat. Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri teadus- ja arendusprojekt PRG318.

⁹⁰ F. Trivellato. Merchants' letters across geographical and social boundaries. – F. Bethencourt & F. Egmond (eds.). Correspondence and cultural exchange in Europe, 1400–1700. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, lk. 80–103.

⁹¹ U. Becher. Kontingenz und historische Erzählung. – H. O. Luther, R. E. Wiedenmann (eds.). Ambivalenz. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1997, lk. 65–82.

⁹² H. Vinnal. Estonian rye and vodka prices 1735–1800. Global Price and Income History Group, <http://gpih.ucdavis.edu>; J. Jaagus, A. Kallis, A. Tarand. Eesti kliima minevikus ja tänapäeval. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013.

⁹³ J. Goody. Metsiku mõtlemise kodustamine. Tallinn: Varrak, 2005, lk. 150, 167.